

Nagy Miklós Mihály*

**A VÁLSÁGOS ÉVTIZEDEK VILÁGA MAGYAR
KATONASZEMMEL (A MAGYAR TISZTIKAR
FÖLDRAJZI KÉPE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT)**

*THE DECADES OF CRISIS WITH A HUNGARIAN SOLDIER'S EYES
(THE GEOGRAPHICAL VIEW OF HUNGARIAN MILITARY OFFICERS
BETWEEN THE TWO WORLD WARS)*

ABSTRACT

One of the reoccurring notions of universal and Hungarian military history is that Hungary entered World War II militarily unprepared, or at least inappropriately prepared. It is a historical fact that the contemporary political elite, including the military leadership, was racing against time when the war broke out in 1939 and the Hungarian armed forces had to be developed at a frantic pace. However, military historiography mostly ignored the Hungarian career military officers' professional preparedness and knowledge of geography. The latter fundamentally governs the operation of military forces and geographical knowledge of the world also influences decisions of military politics. The crucial military geographical knowledge in this case consists of two factors: the standard of military geography as a discipline and the worldview of civilian professionals. The present study intends to reconstruct these two elements based primarily on contemporary military periodicals. However, the assessment of the standard of this knowledge – from a methodological aspect – cannot be reduced to the period between the two World Wars, as the leadership of generals and military officers received its geographical education in the military school system of the Austro-Hungarian Empire. Thus, the study needs to be extended to the period between 1867 and 1918 as well.

1. Néhány mondat a „válságos évtizedekről”

Amikor 1982-ben Budapesten megjelent Berend T. Iván Válságos évtizedek című, a saját korában méltán népszerű – a szerző meghatározása szerinti – történelmi esszéje, akkor annak 1980 decemberére datált előszavában egyebek mellett arról írt: „az 1910-es évektől, majd a két világháború közötti évtizedekre állandó-sulva sajátos – súlyos válság bontakozott ki...”¹ S e válság túlmutatott a gazdasági élet keretein. Berend T. Iván meglátása szerint kiterjedt a társadalom és a politika világára éppúgy, mint az eszmeáramlatokra és a művészetekre is. Amennyiben

* Dr. CSc, PhD. Nagy Miklós Mihály, nyugállományú és címzetes egyetemi docens, katonai szakíró.

helyesen értelmezzük e terjedelmes történelmi esszé mondanivalóját, akkor abban annak bizonyítására történik kísérlet, hogy ennek a mindenre, a társadalmi élet teljes egészére kiterjedő válságnak – mintegy természetes – velejárója volt Közép- és Kelet-Európában a társadalmi struktúrák torzulása, a „nacionalista forradalom”, Berend T. Iván fogalmazásában „a retrográd lázadás ideológiája” és e térségben a diktatórikus rendszerek kialakulása.

Abban igazat kell adnunk Berend T. Ivánnak, hogy felfogásában csatlakozik azokhoz a történetírókhoz, akik szerint az első világháborúból egyenesen fakadt a második. Ahogyan ő idézte John Kenneth Galbraith-ot: a második világháború az első világháború utolsó csatája volt.² Pusztán hadtörténelmi és történeti földrajzi szempontból mindenképpen igazolható ez a szoros kapcsolat, erről magunk is írtunk, de hozzá kell tennünk, hogy az európai kontinens térszerveződési folyamatai úgy is értelmezhetőek, hogy a hosszú 19. és a rövid 20. század egyetlen periódust alkot, amelynek lényeges eleme Köztes-Európa fokozatos, térbeli kikristályosodása.³ A kor köztes-európai társadalmi a két világháború közötti évtizedekben valóban a válság tüneteit mutatták, amelynek egyik markáns jele az itt élő társadalmak és nemzetek folyamatos útkeresése a Nagy Háború következtében teljesen megváltozott politikai földrajzi viszonyrendszerben. Az utóbbi módosulása, a korábbi nagy államterek darabolódása, jóval kisebb nemzetállamokra történő szétválása egyben megbontotta a korábbi társadalmi struktúrák szerves fejlődési folyamatát, ami – véleményünk szerint – jelentősen fokozhatta a Berend T. Iván által megfogalmazott válság hatásait.

Milyen mélységű volt e válság, mennyiben hatott a kor emberének és katonai szakmájának földrajzi gondolkodására? Nehezen megválaszolható kérdés. Míg a már többször említett Berend T. Iván a politikai és a művészeti, a magas kultúra világának változásait egyértelműen kimutathatta, addig a geográfiai ismeretek és szemléletmód átalakulásával már nincsen ilyen könnyű dolgunk. Ezzel kapcsolatban a fő probléma tulajdonképpen arra a kérdésre vezethető vissza, hogy a politikai és társadalmi, gazdasági változások eleve minden esetben, direkt módon áthatják-e az emberi gondolkodás egészét, és ha igen, akkor az egyes társadalmi rétegek geográfiai ismerethalmazában milyen mértékben, mennyi idő után észlelhetőek, egyáltalán kimutathatóak-e. Másként fogalmazva, a társadalmi struktúrák bomlása és deformálódása automatikusan magával hozza-e a földrajzi műveltség bomlását és torzulását is? Eleve a társadalmi változások, még ha oly erősek is, feltétlenül együtt járnak-e a kulturális átalakulással – mint szerves folyamattal –, vagy csak a felső tudati rétegek átalakításáról beszélhetünk? Véleményünk szerint e fenti kérdésekre ma még nem tudunk egyértelmű igennel vagy nemmel válaszolni. Hiszen ha elfogadjuk Berend T. Iván megközelítését, a teljes társadalmi válság téziséét, akkor az ellentétben áll azzal a kultúr- és tudománytörténeti ténnyel, hogy a geográfia és a tömegek földrajzi műveltsége mintegy kiteljesedését, virágkorát éli ezekben az évtizedekben, egyáltalán nem mutatja a válság jegyeit.

A két világháború közötti időszakban a katonai szakma – és ez így volt hazánkban is – valóban válságban van, amelynek kezdete még az 1914 előtti évtizedekre nyúlik vissza. Ám, hogy e válság tényleg a nagy társadalmi bomlás és átrendeződés része és következménye-e, az már kérdéses. Ha onnan közelítünk a problémához, hogy a 19. század második felében az európai kultúrkör társadalmában lezajlott demográfiai robbanás nagyban hozzájárult a válság kialakulásához, miközben megteremtette a milliós tömeghadseregek létrejöttének feltételeit is, akkor a katonai szakma későbbi problémái nyilván belesimulnak a társadalmi krízis egyéb tüneteinek tendenciájába. Ugyanakkor a részletek arról is tanúskodnak, hogy az egyetemes hadügy válsága elsősorban hadművészeti, katonai eljárásbeli probléma volt, így mint ilyen közvetlenül nem hozható összefüggésbe a teljes körű társadalmi válsággal. Közvetetten azonban igen. Hiszen a milliós embertömegekből álló, egymásnak feszülő fegyveres erők eljárásbeli nehézségéből eredt a Nagy Háború hatalmas embervesztése.⁴ Ez már egy olyan tényező, amely köztudottan befolyásolta a társadalmi fejlődés későbbi folyamatait.

Az első világháború kora jelentősen megváltoztatta a katonai szakma gondolkodását, és a későbbi évtizedekben folyamatosan foglalkoztatta a hadügy tollforgatóit. Pusztán hadművészeti szempontból tekintve két kérdéskör várt megoldásra. Egyfelől fel kellett dolgozni a Nagy Háború katonai, politikai tapasztalatait,⁵ másfelől pedig megoldást kellett keresni azokra a nehézségekre, amelyekkel a háború éveiben szembesültek: az állásharcok – mint jelenség – megszüntetése, az új fegyverrendszerek (harckocsik, repülőgépek) alkalmazása. Ez egyértelműen kiütésként jelentett, amelynek során újra kellett értelmezni a politika és a hadügy viszonyát, magát a politikai célból alkalmazott katonai erőszakot.⁶ Az utóbbi problémakör a közép- és köztes-európai országok katonai gondolkodóit – legfőképpen Németországban – a háború totalitása felé terelte,⁷ ami pontosan beleillik a már említett, a válság jellemezte társadalmi állapotba. Amennyiben Berend T. Iván egykori kategóriáját alkalmazzuk, akkor a „retrográd lázadás ideológiája” egyik kórtünetének is tekinthetnénk. Magunk azonban nem tartjuk egyértelműen annak. Jóllehet el kell ismerünk, hogy Ludendorff totális háborúról szóló elmélete megszületésének kedvező környezete volt az első világháborút követő válságos évtizedek társadalmi képlete, de mindemellett emlékeztetnünk kell arra is: ez az elméleti rendszer nem ideológia volt, hanem a kor megoldatlan hadművészeti kérdéseire adott egyik válasz.

A válságos évtizedek Magyarországa hadügyének, politikusainak, továbbá legfelső katonai vezetőinek azonban a fentiekén túl két másik – az egész társadalom gondolkodásmódját meghatározó – problémára is megoldást kellett keresniük. Egyfelől kezelniük kellett a trianoni trauma ütötte sebeket és az ezekből eredő területi revíziót követelő emocionális jelenségeket, magát a revízió problémáját,⁸ másfelől pedig reagálnia kellett előbb a Párizs környéki békék, majd az újból felémelkedő Németország politikai nyomására kialakult, az 1941. évi hadba lépésünkhöz vezető kényszerpályára is.⁹ Mindkét esetben döntő tényező volt, hogy a kor magyar uralkodó elitje milyen földrajzi ismeretekkel rendelkezett a világról,

milyen volt geográfiai szemléletmódja, és ezekből kiindulva mennyit látott meg, érzékelt a szűkebb közép- és köztes-európai, valamint a Föld egészére kiterjedő politikai földrajzi folyamatokból. Erre – ma már tudjuk – az egész nemzet sorsát hosszútávon meghatározó kérdésre mintegy kézenfekvő válasz: ez a hatalmi elit eléggé mozgékony volt ahhoz, hogy világjárásai során elegendő tapasztalatot szerezzen politikai feladatai megoldásához. A valóságban az ilyen megállapítás téves következtetésekre vezet. Önmagában véve az egyes személy távoli utazásai, vezessenek azok akár a Föld legtávolabbi zugaiba is, még nem jelentik a társadalmi, gazdasági, politikai földrajzi folyamatok felismerését is, és egyáltalán nem biztos a helyes következtetések levonása sem. Ezek személyiségtől, az egyes ember műveltségétől, intelligenciájától függenek. Jó példája ennek – hogy tanulmányunk témájába vágó példával éljünk – a legfelsőbb hadúr, maga Horthy Miklós alakja. Egyik korábbi dolgozatunkban¹⁰ már leírtuk, hogy a kormányzó a magyar történelem legnagyobb földrajzi távolságaira eljutott államfői közé tartozott, és amikor a magyar állam élére került már világot járt férfi volt. Memoárjának tanúsága szerint életének egyik fő élménye az 1892-1894 között, még az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészetének kötelékében tett világkörüli út volt. Későbbi haditengerészeti pályafutása során szinte egész Európát bejárta. Ám ennek ellenére – jóllehet több nyelven beszélt és széles, külföldi kapcsolatai lehettek – nem állíthatjuk róla, hogy személyes élményei a világban zajló hatalmi átrendeződés kristálytisza felismerésére vezettek volna. Emlékiratait olvasva az az érzésünk támad, leginkább csak a mozgalmas kalandok, érdekességek ragadták meg. Világlátása – haditengerészkiént – alig terjedt túl egy átlagos turistáén.¹¹

Ebben a tekintetben nemcsak a katonák, hanem a politikusok szemléletmódja, megállapításai is jelentős mértékben eltérőek voltak. A világ átalakulását, a nagyhatalmi viszonyrendszer alapjaiban történő módosulását csak kevesen fogták fel teljes mélységben és egész jelentőségében. A hatalmi elit köréből a leginkább talán a tragikus sorsú miniszterelnök, Teleki Pál volt képes erre. Ő a magyar revizionizmust a változó világ folyamataiba tudta illeszteni, amihez nyilvánvalóan – közismert geográfusi felkészültségén túl – hozzásegítették az 1912-ben, az Amerikai Egyesült Államokban tett utazásának tapasztalatai.¹² Ő már a harmincas évek elején arról beszél, hogy a revízióknak egész Európára ki kell terjednie, „... mert Európa helyzete és szerepe a világban megváltozott, mert most van születőben az egész földet átfogó világ új életegysége és ez egység nem korlátozódik csak a gazdasági életre. Revidálni kell Európa szerkezetét, mert világunk fejlődésében új időszakhoz érkezünk, amelyben egyre több olyan nagy egység érvényesíti akaratát, amely csak Európa méreteivel mérhető le...”¹³

Nem mondhatjuk, hogy Teleki Pál véleményével ellentétesen, de jóval kisebb dimenzióban gondolkodott a két világháború közötti magyar politikai élet másik meghatározó személyisége, Bethlen István. A háború utolsó időszakában (1944-ben) készült emlékiratában¹⁴ egyértelműen megfogalmazza, hogy egyebek mellett tengeri hatalma hiányában a Harmadik Birodalom nem nyerheti meg a világköz-

delmet. Ez akár lehetne bizonyítéka a globális szintű politikai gondolkodásnak is, de nem az. Bethlen pusztán csak erőviszonyokat, gazdasági potenciált mérlegel. Valójában csak az európai kontinens méretében gondolkodik.

Különösen élesen tükröződik ez a második világháború kezdeti időszakában – 1940 márciusára datált – keletkezett emlékiratában.¹⁵ Ebben Bethlen az európai háború lehetséges kimenetelével és az azt lezáró béketárgyalásokon megvalósuló területi átrendeződéssel foglalkozott. A magyar vonatkozású lehetőségeket vette számba.¹⁶ E helyen nem lehet feladatunk Bethlen emlékiratának teljes mélységű feldolgozása. Így csak utalhatunk arra, hogy az közvetlenül a franciaországi német hadjárat előtt keletkezett, és „...Ámbár kevés a valószínűség arra, hogy a küzdelemből Németország kerüljön ki győztesen, mégis korai volna vereségét már eldöntöttnek venni és így szükséges, hogy a magyar kormány győzelmének az eshetőségét is mindig szemelőtt tartsa és erre az esetre is kidolgozza a békekötéssel kapcsolatos terveit. Mégis tekintettel ezen eshetőség csekély valószínűségére, a kérdés tárgyalásánál figyelmen kívül kívánom hagyni ezen esetet és ezért fejtegetéseim a demokratikus hatalmak győzelmének a feltevéséből indulnak ki és erre az esetre kívánnak a követendő magyar békepolitikáról véleményt mondani...”¹⁷ Majd ezt követően Bethlen valóban rögzíti az általa lehetségesnek tartott változatokat. Ami tanulmányunk szempontjából, valamint a Teleki-féle szemléletmóddal összevetve feltűnő, hogy Bethlen ugyan „a demokratikus hatalmakról” beszél, de ezek alatt csak Angliáról és Franciaországról ejt szót. Külpolitikai előrejelzése azon alapul, hogy e két nagyhatalom miként viszonyul és miként viszonyulhat majd a háborút követően a német államtérhez, Közép- és Köztes-Európához, valamint a Duna-völgyhez és a Kárpát-medencéhez. Bethlen sorait olvasva egy a kontinensünk méreteiben, a korábbi századok nagyhatalmi viszonyrendszerében gondolkodó, felelőssége tudatában lévő államférfit látunk. Azt a fajta politikust, aki még nem szembesült kellőképpen a világ hatalmi módosulásával, aki – az első világháborúban játszott döntő szerepe ellenére sem – nem látja az Amerikai Egyesült Államokban rejlő potenciált, a benne szunnyadó, jövőbeli szuperhatalmat. Ne vessünk rá követ! A korabeli emlékiratokat olvasva azon a véleményen vagyunk, hogy a kor európai kultúrkörében a politikusok zömét a Bethlenével megegyező horizont jellemezte. Teleki Pál szintjére csak kevesen juthattak el, s ez nemcsak a magyar hatalmi elit sajátja volt, hanem talán minden országot jellemezhetette. A kontinens méretei, vélt dominanciája determinálták e politikusi nemzedék gondolkodását, tetteit, miközben a háború – hasonlóan a Nagy Háborúhoz – ismét a világ feletti uralomért folyt. Ez nyilvánvalóan olyan mély ellentmondás, amit a válságos évtizedekre jellemző földrajzi szemléletként fogalmazhatunk meg.

2. A magyar katonai szakma földrajzi műveltsége

A két világháború közötti és a második világháborúban felelős szerepet vállaló katonatiszti réteg földrajzi műveltségének rekonstruálása, világképének, geog-

ráfiai horizontjának felmérése tudomány- és politikatörténetünk régi adóssága. Tekintettel arra, hogy e feladat megoldását az adott személyek egyedi életpályája, iskolázottsága, s a katonain túli szocializációja, továbbá számos más tényező nehezíti, így vizsgálatunkat a korabeli szakirodalom, az első világháborús – a korabeli feldolgozások alapján – feltételezett, az erre a rétegre jellemző tapasztalatok, valamint a katonai utazási irodalom alapján végezhetjük el.

Az európai kultúrkörben a katonai szakma földrajzi gondolkodása a napóleoni háborúktól a második világháború kezdetéig eltelt nem egész másfél évszázad alatt két alkalommal változott meg jelentős mértékben. Először, amikor 1832-1834 között megjelenik Carl von Clausewitz Vom Kriege-je, amely teljes egészébe szakít a korábbi két évszázad mesterkéltséget, nagyon nehezen magára találó katonaföldrajzával. Jóllehet Clausewitz életművének földrajzi vonatkozású feldolgozásával – annak ellenére, hogy személyében e tudományterület megújítóját, új alapokra helyezőjét tiszteljük – még mindig adós az egyetemes és a magyar geográfia, annyit már most elmondhatunk, hogy a Vom Kriege alapján őt elsősorban a földrajzi viszonyoknak a fegyveres küzdelemre gyakorolt hatása érdekelhette.¹⁸ A Vom Kriege gondolkodásmódja, katonaföldrajzi szemlélete áthatotta az egész hadügyi szakmát, jóllehet a katonaföldrajz – mint a hadtudomány egyik ága – továbbra is megmaradt leíró tartalmúnak.¹⁹

A két világháború közötti évtizedekben a még katonai földrajzként ismert tudományterület alatt a következőt értették: „...a tekintetbe jövő hadszínterek földrajzával foglalkozik abban az irányban, hogy a földrajzi viszonyok a sereg szervezésére, a hadműveletek tervezésére és a csapatok alkalmazására milyen hatást gyakorolnak...”²⁰ Tanulmányunk szempontjából a fenti megfogalmazás lényegi eleme, hogy a katonaföldrajz látómezejét leszűkítette a „tekintetbe jövő hadszínterekre” és ezzel a katonai szakma látókörét is erősen korlátozhatta. A – hangsúlyozzuk – csak a földrajzi szakirodalom alapján dolgozó geográfus, Fodor Ferenc hosszú évtizedekig kéziratban maradt tudománytörténeti művében nem véletlenül fogalmazhatott úgy: a magyar katonaföldrajz teljesítménye eléggé szegényes.²¹ Valóban az volt, amennyiben a leendő hadszínterekről – ezek a Kárpát-medencében és közvetlen környezetében helyezkedtek el – szóló írásokat keresünk a kornak mind a katonai, mind a földrajzi szaklapjaiban. A katonai folyóiratokban azonban – miként majd látjuk – megjelentek a politikai földrajzi, valamint geopolitikai elemekkel gazdagított, szélesebb látókörű katonaföldrajzi tanulmányok is.

Az utóbbiak sora már a modern katonaföldrajz – ,amennyiben annak megszületését a Vom Kriege megjelenéséhez kötjük – egy évszázadon belüli második arculatváltásához kapcsolódik. A Friedrich Ratzel nevével fémjelzett politikai földrajz, majd az abból kiváló geopolitika hatással volt a katonai szakma geográfiai szemléletmódjára is. Nyilván szorosán kötődik ehhez, hogy a tömeghadseregek kialakulása időben egybe esett a politikai földrajz kiteljesedésével, és katonai szakma az utóbbi révén olyan eszközökhöz jutott, amellyel a több országra kiterjedő térségekben is képes volt földrajzi nézőpontból értelmezni a Clausewitz-féle rendszer

szerinti, politikai célból alkalmazott katonai erőszakot. S nem utolsó sorban a politikai földrajz és a geopolitika segítségével lehetett katonapolitikai, hatalmi-térbeli folyamatokat magyarázni. Mindennek az lett a következménye, hogy Németországban a katonaföldrajzon (Militärgeographie) túl megjelent a védelemföldrajz (Wehrgeographie), miközben a katonai szakma egyre nagyobb érdeklődéssel fordult már az első világháború előtti években is a politikai földrajz felé. Annak szemléletmódját igyekezett meghonosítani a katonaföldrajzban.²²

A fentiekben leírt tudomány- és kultúrtörténeti folyamatok kimutathatók Magyarországon is, mind a Nagy Háború idején, mind pedig a két világháború közötti időszakban. Mondhatnánk úgy is egy időben, egymás mellett érvényesültek. Az első világháborúnak főleg a kezdeti időszakában a magyar geográfusok tollából sorban jelentek meg a nagy küzdelem földrajzával foglalkozó írások. Ezek részletes értékelésére dolgozatunk keretei között nincs lehetőségünk, így csak utalhatunk arra, hogy e művek népszerűsítő céllal készültek, és ugyan az oknyomozó szemléletmódot nem lehet elvitatni tőlük, de legfőbb feladatuk mégis a széles tömegek eligazítása volt a hadijelentésekben szereplő földrajzi nevek világában.²³ Az ekkoriban megjelent legteljesebb, a háború geográfiájával foglalkozó kötet, amelynek szerzője Haltenberger Mihály volt, sem vállalkozott egyébre, mint az egyes szinterek alapos topográfiai bemutatására.²⁴ Ezzel egy időben publikálta későbbi neves történészünk, Tóth Zoltán a magyar katonaföldrajz eddigi – feltehetően – legjelentősebb tanulmányát,²⁵ amelyről érdemes néhány szót szólnunk. Tóth mai szemmel nézve is terjedelmes – mintegy félszáz oldalnyi – tanulmánya ugyan több helyen is kibeszél saját korához, amennyiben erős utalásokat tesz az Osztrák-Magyar Monarchiára, valamint Magyarországra, de elsősorban mégis elméleti írás. Amitől kiemelkedik saját kora és a későbbi évtizedek magyar katonaföldrajzi szakirodalmából, az az erős elméleti irányvonal, de legfőképpen az, hogy Tóth Zoltán ezzel a dolgozatával hazánkban – feltehetően – elsőként ötvözte sikeresen a Ratzel nevével fémjelzett politikai földrajzot, az akkori – főleg német – katonaföldrajz téziseit, valamint a modern, a Clausewitz-féle hadelmélet nézetrendszerét. Azt már csak mellékesen – Tóth Zoltán érdemeinek hangsúlyozásaként – emeljük ki, hogy az utóbbi beillesztésével – a Politische Geographie szövegének²⁶ ismeretében – Ratzelnek sem volt könnyű dolga politikai földrajzába. Szinte ezzel egy időben Magyarországon megszületőben lévő politikai földrajz – akkoriban még antropogeográfia – is felfedezi magának a háború, mint természetes társadalmi jelenség témáját. Az utóbbi már helyet kap Cholnoky Jenő 1922. évi általános emberföldrajzában is.²⁷

Ugyanakkor katonaföldrajzunk is nyitott a politikai geográfia felé. A korszak meghatározó katonai geográfusa, vitéz Somogyi Endre²⁸ két jelentős művére kell utalnunk ezzel kapcsolatban. Elsőként a Magyarországról írott katonaföldrajzára, másodikként pedig az államhatárok geográfiájáról publikált dolgozatára.²⁹ Tanulmányunk szempontjából – a korabeli katonaföldrajz látóterének mérete miatt – kiemelendő, hogy összefoglaló művében Somogyi három hadszínteret tárgyal.

Egyrészt a keletit (ennek határa a Tisza és magában foglalja Románia, valamint Bulgária területét), másrészt a délit és a nyugatit, amelyek együtt a Jugoszláv Királyságot, Ausztria keleti felét, valamint a trianoni Magyarország dunántúli és duna-tisza-közi területeit ölelik fel, harmadrészt pedig az északit. Ez utóbbi Csehszlovákia egészére és Lengyelország déli vidékeire terjed ki.³⁰ Somogyi katonaföldrajzi alkotásainak másik kiemelendő eleme, hogy ugyan láthatóan tartotta magát a katonaföldrajzi irodalmunkban már a 19. század közepe óta domináns leíró szemlélet hagyományához, ám e mellé igyekezett alkalmazni korának politikai földrajzi téziseit is. A fentiekben leírtak tulajdonképpen arra utalnak, hogy a két világháború közötti katonai elit földrajzi műveltségében meglehetősen volt egy széles, az európai kontinens határain jóval messzebbre látó szemlélet. Ám ez valamilyen oknál fogva nem alakult ki. Tegyük hozzá más országokban sem.

A tisztikar földrajzi horizontja erősen korlátozott volt, miközben köztudott tudomány- és művelődéstörténeti tény, hogy Magyarországon a népszerűsítő geográfia ezekben az évtizedekben éli virágkorát. A földrajzi tárgyú művek közkedveltek és magas színvonalúak. Jóllehet ma még nem rendelkezünk adatokkal a két világháború közötti évtizedek magyar honvéd tisztjé karának és főleg a döntéshozó tábornoki karnak olvasmányélményeiről, de azon a véleményen vagyunk, ez sem lehetett gyengébb, mint a társadalom egészéé. Ráadásul a katonai szakma egyik jellemzője, hogy általános földrajzi műveltsége soha nem lehet más jellegű, mint az őt működtető egész társadalomé, miközben tárgyi ismeretei általában bővebbek – főleg a közép és felsőfokú vezetői réteg esetében –, mint a civileké. Ez tulajdonképpen lehetne egyik magyarázata a katonák földrajzi vilásképe határainak a két világháború között, hiszen – és erre a már idézett Bethlen-féle emlékirat jó bizonyíték – a politikusok zöme is csak a kontinens méreteiben volt képes gondolkodni. Ám azt a nézetet valljuk, hogy ezen túlmenően kellett lennie még egy a katonák földrajzi szemléletét meghatározó tényezőnek, ez pedig az első világháború.

Módszertani szempontból szinte megoldhatatlan feladat annak kimutatása, hogy a Nagy Háború eseménytörténete, a tapasztalatok milyen mértékben formálták a tisztikar földrajzi gondolkodását. Az első világháború tapasztalatait feldolgozó, ekkoriban szinte áttekinthetetlen méretűvé terebélyesedett szakirodalomban – eddigi kutatásaink alapján – nem találtunk erre utaló nyomot, miközben olyan kérdésekkel foglalkoztak, amelyek már eleve feltételezik az alapos és mély földrajzi műveltséget. A háborús potenciálok kérdése, az ezzel összefüggő, megsemmisítő hadviselés kudarca, a hadászati külső és belső vonal viszonyrendszere mind ebbe a körbe tartoznak.³¹ Ezek az írások – tartalmukat tekintve – annyira a hadművészeti problémák feldolgozására irányultak, hogy ezen kívül minden egyéb kérdést – talán tudatosan – figyelmen kívül hagytak.

Az első világháborús tapasztalatok befolyásoló hatását tekintve induljunk ki abból a tényből, hogy a két világháború közötti magyar katonai felső vezetés tagjainak zöme már az első világháború időszakában is hivatásos tiszt volt, és közülük többen is már vezérkari képesítésüként harcoltak a Nagy Háborúban.³² Így föld-

rajzi szemléletmódjukra, a katonapolitikai események megítélésére mély hatással lehetnek az 1914-1918 között átéltek, tapasztaltak. Az első világháború mint földrajzi képlet – véleményünk szerint – nagymértékben rögzíthette, mintegy korlátok közé szoríthatta e tisztai generáció geográfiai horizontját. Nem nyújthatunk e helyen teljes földrajzi képet a Nagy Háborúról – azt egyéb helyen már megtettük³³ – de annak kontinentális vonásait feltétlenül hangsúlyoznunk kell. A világháború markáns földrajzi jellemzője volt, hogy miközben a világ feletti hegemoniáért zajlott, aközben fő hadszínterei az európai kontinens belsejében helyezkedtek el. A kezdetekor a világ nagyhatalmai még a mi földrészünkön foglaltak helyet, s ezen változás, a tengerentúli nagyhatalmak (Amerikai Egyesült Államok, Japán) feltűnése csak a háború végén, második felében tudatosult. Ugyanakkor az európai nagyhatalmak – amelyek egy része a régi uralmi viszonyrendszer megtartani, míg másik része megváltoztatni akarta – egymással szemben csak korlátozott területi követeléseket támasztott, már ami az anyaországok államterét illette. A nagy területi átrendeződést a gyarmati világban, a háborúban elérendő sikerként várták. Az 1914-1918 közötti konfliktus másik sajátosságát a fegyveres összeütközés permanenciájában leljük meg. 1914 és 1918 között a keleti és a nyugati fronton folyamatosak a harccselekmények, a háború fő résztvevői állandóan hadban állnak, és az egyes nagyobb nekirugaszkodások közötti időszakokban is tartanak a harcok. Az első és a második világháború geográfiai képlete ebben is jelentősen eltér egymástól, mert az 1939-1945 közötti időszak nem egyetlen elhúzódó fegyveres összeütközés, hanem valójában katonai szempontból inkább tekintendő a tengelyhatalmak által vívott háborúk sorozatának. Visszatérve az első világháború földrajzi jellemzőihez, feltétlenül kiemelendő, hogy annak elhúzódásával a katonai szakma – és ez egyetemes élmény lehetett – szembesült azzal, hogy a Nagy Háború egyre inkább az egymással szembenálló társadalmak potenciáljainak küzdelmévé vált, miközben kimenetele – pusztán hadműveleti szempontból nézve – a szó szoros értelmében az utolsó lövésig kérdéses volt. Katonai szakmai meggyőződésünk az, hogy a központi hatalmak összeomlása hadműveleti szinten nem volt indokolt, sőt olyan helyzetben történt, amelyet egyébként akár a megnyert háború sajátosságaiként is felfoghatunk. E fenti tapasztalatok az általunk vizsgált katonanemzedékben bizonyára erősítette annak tudatát, hogy egy gyors lefolyású háború esetében a Harmadik Birodalom győztesen kerülhet ki az újabb világégésből. Végül pedig ott volt még egy nagyon fontos tapasztalat: a Nagy Háború elhúzódásával az a fél lett a győztes, amely képes volt még az utolsó pillanatban is új erőt vetni a küzdelembe. Az antant részéről ez volt az Amerikai Egyesült Államok potenciáljának bevonása a háborúba, amelyet az európai kontinens katonai szakmája pusztán csak katonatechnikai eljárásnak tekinthetett. Miként már említettük, egy szuperhatalom megjelenését a nemzetközi küzdőtéren csak kevesen foghatták fel. S nem utolsósorban a háború végén való erőbevetés hasznosságát igazolhatták az 1918-1924 között Köztes-Európában lezajlott helyi háborúk, amelyek révén a korábbi, birodalmi államtereket a nemzetállamok darabolódott, kis államterei vál-

tották fel. Ezek az utóbbi jellemzők vezethettek arra – a kor szinte minden magyar katonai emlékiratából visszaköszönő, igen egyszerű katonapolitikai koncepcióra –, ha már belekényszerültünk a háborúba, akkor csak minimális erővel részt venni abban és a magyar fegyveres erőket intakt egységként megőrizni a háború végére.

S ezen a ponton joggal merülhet fel a kérdés: mennyit ismert a világból a magyar katonai elit? Jóllehet földrajzi gondolkodásmódja erősen kontinentális, sőt egyenesen közép- és köztes-európai volt, ám tárgyi ismeretei jóval túlnyúltak e földrajzi régiókon. A két világháború közötti évtizedek a magyar hadiutazások fénykorának második, már csendesebb periódusát jelentik, az elsőhöz képest, amely az osztrák-magyar kiegyezéssel kezdődött.³⁴ Az a tábournoki és tisztikar, amely pályájának csúcán, a két világháború közötti évtizedekben, majd a második világháború alatt a magyar katonai felső vezetést adta, ebben az első időszakban, katonai utazási irodalmunk legtermékenyebb évtizedeiben nőtt fel és kezdte tisztí hivatásának gyakorlását. Jóllehet az említett második periódus katonai utazási irodalmának termése sokkal szerényebb, mint a korábbié volt, de a legfontosabb katonai, katonapolitikai eseményekről, folyamatokról így is beszámolt. Ebben a tekintetben két világháború katonáinkat feltétlenül meg kell említenünk. Először a magyar katonaföldrajz fejlődése kapcsán már említett Somogyi Endrét, aki a múlt század húszas éveiben járt Törökországban.³⁵ Úti beszámolóinak az adott sajátos hangulatot, hogy ekkoriban a Kemal Atatürk nevével fémjelzett, átalakuló félben lévő kis-ázsiai országot a magyar sajtó zöme példaképként állította be. Éppen a hazai 1918-1919. évi vesztes honvédő háború ellentétéként, ami nekünk nem, az a törököknek sikerült; a nemzet szállásterületeit háborús körülmények között megóvták.

A másik kiemelendő világháború katonánk Németh József volt. Ő az olasz-abesz-szin háborút követően vezérkari tisztként tett látogatást, egy nemzetközi küldöttség keretében az új olasz gyarmaton. Ott szerzett tapasztalatait a Magyar Katonai Szemle 1936. évi 8. lapszámában tette közzé, mintegy két és félszáz oldal terjedelemben.³⁶ Feldolgozása már a katonai szakmának szólt: beszámoló egy hadszíntérről és egy gyarmati háborúról. Ezzel egy időben a magyar tisztikar Amerikáról is olvashatott útleírást.³⁷ Ennek szerzőjéről, Magyar Balázsról ma még mit sem tudunk. Ami feltűnő útleírásában, az a teljesen kommersz turista szemléletmód, amiként az Egyesült Államok tisztképző intézményét West Pointban ismerteti. Közhelyes adatok, néhány érdekesség az USA fegyveres erőiről, de a nagyhatalmat már nem látja meg.

A geopolitikai gondolkodás szerveződése a katonák földrajzi ismeretrendszerében főleg a harmincas évek második felében érződik katonai szakirodalmunkon. Az első világháború utáni földrajzi elszigetelődöttségéből fokozatosan kitoró Magyarország katonái egyre többet foglalkoznak a kor hatalmi átrendeződésének kérdéseivel, ami tanulmányok sorát hívja életre.³⁸ Ezek az írások – földrajzi tartalmukat tekintve – a Duna-völgyétől a Földközi-tenger keleti medencéjéig dolgoznak fel egyes térségeket. Itt már a földrajzi horizont távolabbra nyúlik, mint a Kárpát-medence közvetlen környezete. Csalóka tünemény. Ugyan a Földközi-tenger

és a Szezei-csatorna nagyon messzinek tűnik a trianoni Magyarországtól, ám az akkori külpolitikai konstellációban mégsem volt az. Olaszország átmeneti megerősödése, majd az abesszíniai háború következtében történő meggyengülése, a brit külpolitika tétovasága, valamint a Harmadik Birodalom rohamos erősödése átrendezte Köztes-Európa hatalmi viszonyait, és katonáink figyelmét a nagyobb összefüggések felé terelte. Ám gondolkodásmódjukban, földrajzi szemléletükben továbbra is megmaradtak az európai léptéknél.

A fent említett látásmód a legfelsőbb katonai vezetőket arra készítette, hogy első sorban a Kárpát-medencével, a Duna-völgyével és a Balkán-félszigettel, továbbá ezek szűkebb környezetével foglalkozzanak. Ennek igazolására két dokumentumot emelünk ki. Az első Werth Henrik vezérkari főnök 1941. május 6-i, rövid emlékirata, amelyben a revíziós célok megvalósítása érdekében szorosabb együttműködést szorgalmaz a Harmadik Birodalommal.³⁹ Ennek politikai földrajzi tartalmában Japán és az USA az első mondatban jelenik meg: Japán semlegességi szerződést kötött a Szovjetunióval, hogy „szabad kezet kapjon” az Egyesült Államok ellen. Majd a továbbiakban a német-szovjet viszonyról foglalkozik, és ebben a tekintetben egyik fő érve nagyon is Kárpát-medencei: Magyarországot leginkább a Szovjetunió fenyegeti. Ő éppen az elért revíziós célok megóvása érdekében szól a Szovjetunióval szembeni fellépés mellett, majd megfogalmazza: „...A németeknek a Kárpátok medencéjére egy Szovjet elleni háborúban feltétlenül szükségük van. Ha mi a németek együttműködési felszólítását vonakodnánk elfogadni, kimutatnánk, hogy csak területéhesek vagyunk, de a biztonságunkat szolgáló harcban az áldozatokból nem akarjuk részünket kivenni. Ezzel el is játszánk az eddig kivívott sikereinket talán örökre is!...”⁴⁰ Majd jön a következő érv: csak így kerülhető el, hogy Magyarország elszigetelten, egymagában kerüljön konfliktusba a Szovjetunióval.

A másik dokumentum a Werth Henriket követő vezérkari főnök, Szombathelyi Ferenc memoranduma, amelynek dátumozása 1943. február 12.⁴¹ A németországi hivatalos látogatásáról hazatérve Szombathelyi a német vezetőkkel folytatott tárgyalásán szerzett információit és következtetéseit összegezte. Amennyiben maradunk a dokumentum földrajzi tartalmánál, akkor abból a már abban az évben várt angolszász partraszállás lehetőségének hangsúlyozását kell kiemelnünk. Szombathelyi azzal számolt, hogy ennek megvalósulása esetén Románia egyből kilép majd a háborúról, és ezzel egy időben meg fogja támadni hazánkat. A memorandum szövegének földrajzi érdekessége, hogy még ebben a pusztán feltételezett katonapolitikai szituációban is milyen nagymértékben a Kárpát-medencére fókuszál. Az angolszászok partraszállása esetében – amennyiben helyen értelmezzük a szöveget – a legnagyobb veszélyt a román támadásban látja, s arra az álláspontra helyezkedik: ekkor preventív csapást kell mérni – itt a német segítségre is számít – Romániára. Ehhez akarja megőrizni a magyar fegyveres erőket.

A két vezérkari főnök itt említett dokumentuma jól bizonyítja, hogy vezető katonáink gondolkodása a válságos évtizedekben földrajzi kategóriáját tekintve a

Kárpát-medencére és annak környezetére szorítkozott, miközben – miként láttuk – a katonai szakmában benne rejlett a nagyobb távlatokban való gondolkodáshoz kellő ismeretek halmaza is. Az ok nem fogalmazható meg egyetlen tényezőben. Úgy látjuk, hogy az első világháborúban szerzett tapasztalatok, az elért revíziós eredmények megóvásának feltétlen szándéka lehettek azok a legfőbb tényezők, amelyek nagymértékben szűkítették a katonai vezetés földrajzi gondolkodását és ezzel erősítették a magyar társadalom második világháborús kényszerpályáját.

JEGYZETEK

1. Tanulmányunk elkészítéséhez Berend T. Iván: Válságos évtizedek, Közép- és Kelet-Európa a két világháború között című művének második, 1983. évi kiadását használtuk, amely a Gondolat Kiadónál, Budapesten jelent meg. Az itt átvett idézet lelőhelye a fenti mű 11. oldala.
2. Berend T. Iván (1983): id. m. 13. old.
3. Ezekről a térbeli folyamatokról – mint egységként értelmezett földrajzi processzusról – lásd: Nagy Miklós Mihály (2013): A területi megosztottság kényszerében, Európa hidegháborús politikai földrajzi képének kialakulása. In. Harai Dénes (szerk.): A történelem szórt fényei, Tanulmányok Szabó A. Ferenc egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. Nemzeti Közzolgálati Egyetem. Budapest. 127-137. old.; Uő. (2014a): Veszélyzóna, avagy geopolitikai puffer? (Köztes-Európa történeti, politikai földrajzi kérdései). Köztes-Európa. 2014/1. szám. 29-38. old.; Uő. (2014b): Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a hosszú 19. században. Történeti Földrajzi Közlemények. 2014/2. szám. 197-210. old.; Uő. (2015a): Államterek és Köztes-Európa. Közép-Európai Közlemények. 2015/2. szám. 41-69. old. Az első és a második világháború, valamint a közöttük eltelt évtizedek egyetlen történeti folyamatként való ábrázolását újabban lásd: Wehler, Hans-Ulrich (2010): A második harmincéves háború, Az első világháború mint a második világháború nyitánya és előképe. In. Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus (szerk.): Az első világháború, A 20. század őskatasztrófája. Napvilág Kiadó. Budapest. 23-33. old.
4. Az első világháború tömeges embervesztésének adataiban a mai történetírás nem egységes. Az újabb számvetések szerint a központi és az antant hatalmak összesen 9,5 millió fő halottat és mintegy 19 millió fő sebesültet vesztek. Az adatokról lásd: Kleindel, Walter (1989): Der Erste Krieg, Daten-Zahlen-Fakten. Österreichischer Bundesverlag. Wien. 27-38. old.; Sziij Jolán (főszerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 782. old.
5. Mayer-Csejkovits Károly (1927): A Nagy Háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152-187. old.; Rakolcai László (1937): A világháború sorsdöntő órái. Magyar Katonai Szemle. 1937/12. szám. 6-21. old.
6. Liddell Hart, Henry Basil (2002): Stratégia. Európa Könyvkiadó. Budapest. 325-335. old.; Wehler, Hans-Ulrich (1974): Der Verfall der deutschen Kriegstheorie: Vom »Absolutem« zum »Totalen« Krieg oder von Clausewitz zu Ludendorff.

- In. Gersdorff, Ursula von (szerk.): *Geschichte und Militärgeschichte, Wege der Forschung*. Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen. Frankfurt am Main. 273-311. old.; Hahlweg, Werner (1974): *Krieg- Kriegskunst-Kriegstheorie*. In. Gersdorff, Ursula von (szerk.): id. m. 313-335. old.; Nagy Miklós Mihály (2004): *A katonai erőszak elmélete és a XX. század. Múltunk*. 2004/4. szám. 146-176. old.
7. Lidell Hart, H. B. (2002): u. o.
 8. A revizionizmus és a revízió társadalmi jelenségéről lásd: Zeidler Miklós (2009): *A revíziós gondolat [Bővített kiadás]*. Kalligram. Pozsony. A magyar külpolitikai útkereséséről és konkrét lépéseiről lásd. Gulyás László külpolitikai könyvsorozatát: Gulyás László (2012): *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek. 1919-1924*. Attraktor. Máriabesnyő; Gulyás László (2013): *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924-1931*. Attraktor. Máriabesnyő; Gulyás László (2015): *A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931-1936*. Attraktor. Máriabesnyő; Gulyás László (2016): *A Horthy korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és a Kárpátalja visszatérése 1937-1939*. Attraktor. Máriabesnyő.
 9. Magyarország második világháborús kényszerpályájáról Ránki György (1983): *Mozgástér és kényszerpálya, A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919-1945. Valóság*. 1983/11. szám. 1-15. old., valamint Zeidler Miklós (2002): *Mozgástér a kényszerpályán, A magyar külpolitika „választásai” a két világháború között*. In. Romsics Ignác – Bertényi Iván (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*. Osiris. Budapest. 162-205. old. alaptanulmányán túl lásd még Jeszenszky Géza (2014): *Kényszerpálya vezetett-e Magyarország német megszállásához? Magyar Szemle*. 2014/11-12. szám. 137-165. old. Romsics Ignác (1996): *Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában*. In. Uő.: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó. Budapest. 177-233. old., valamint Nagy Miklós Mihály (2015b): *Magyar államtér és külpolitikai kényszer. Közép-Európai Közlemények*. 2015/4. szám. 81-95. old.
 10. Nagy Miklós Mihály (2010): *Utazástörténeti vonások Horthy Miklós portréjához*. In. Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad, Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Belvedere Meridionale. Szeged. 343-353. old.
 11. Horthy Miklós (1990): *Emlékirataim [Harmadik, javított kiadás]*. Európa Kiadó. Budapest. 9-113. old.
 12. Teleki Pál észak-amerikai utazásáról részletes beszámolót nyújt Cholnoky Jenő (1943): *Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal*. Vajda-Wichmann. Budapest.
 13. Teleki Pál (1934): *A »Donauraum« problémája*. In. Uő.: *Európáról és Magyarországról*. Athenaeum. Budapest. 164. old.
 14. Bethlen István (1988): *A magyar politika a második világháborúban, Politikai tanulmány vagy vádirat*. In. Romsics Ignác (szerk.): *Bethlen István emlékirata 1944*. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 97. old.
 15. Bethlen emlékirata a várható békefeltételekről. In. Zsigmond László (főszerk.) (1962): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936-1945. IV. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939-1940*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 743-761. old.

16. A külpolitikai lehetőségek felmérését Bethlen azzal indokolta, hogy a háborút követően nyilvánvalóan a kontinensen új területi rendezésre kerül sor, „...Ezért már most sürgősen meg kell ismernünk az egymással szembenálló két hadakozó csoportnak a szándékai a jövő európai újjárendezést illetőleg; és ha ezek a szándékok Magyarország érdekeit nem kellően vennék figyelembe, mindent el kell már most követnünk, úgy hivatalos, valamint nem hivatalos úton, hogy az illető fél meggyőzessék arról, hogy koncepcióját módosítani kell, ha tartós békét óhajt elérni; és hogy a mi koncepcióknak nyereségük meg...” Zsigmond László (főszerk.): id. m. 743. old.
17. Zsigmond László (főszerk.): id. m. 745. old.
18. Ebben a tekintetben úgy véljük, hogy Clausewitz mintha ellentmondásba kerülne saját magával. Mert ugyan – amiként ezt A háborúról című művében írott, úgynevezett Értesítésben mondja – szemléletmódját a politika és a háború viszonya határozza meg, ám a Vom Kriege terjedelmes katonaföldrajzi szövegrészeinek zöme mégis a fegyveres küzdelmet determináló geográfiai jelenségekkel foglalkozik. A politikai cél és a háborús geográfiai eszköz legélesebben a háború kettős jellegéről szóló szövegrészben jelenik meg, amikor az Értesítésben ez áll: „...A háború kettős jellegéből folyóan célunk vagy az ellenség leverése, hogy politikailag megsemmisítsük, illetve védekezésre képtelenné tegyük, és így nekünk tetsző békére kényszerítsük, vagy csupán bizonyos területek meghódítása az ellenfél országának határán, hogy megtartsuk, illetve a békekötésnél ütőkártyaként játszuk ki...” Az idézet helye a Vom Kriege jelenleg rendelkezésünkre álló, három magyar nyelvű fordításából az 1961-1962. évi kiadás első kötetének 29. oldala. Clausewitz-cel kapcsolatban dolgozatunk elkészítésekor az alábbi szakirodalomra támaszkodtunk: Aron, Raymond (1980): Clausewitz, Den Krieg denken. Propyläen. Frankfurt am Main.; Schramm, Wilhelm von (1981): Clausewitz, Leben und Werk. [Harmadik kiadás]. Bechtle Verlag. Esslingen am Neckar.; Perjés Géza (1983): Clausewitz. Magvető Könyvkiadó. Budapest.; Uő. (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó.
19. Nagy Miklós Mihály (2006): Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó. Budapest. 115-141. old.
20. Julier Ferenc (1931): A hadvezetés művészete. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 16. old.
21. Fodor Ferenc (2006): A magyar földrajztudomány története. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 359-360. old.
22. A katonaföldrajz itt vázolt fejlődési folyamatáról lásd: Langhans, Paul (1909): Bedeutung und Ziele der Militärgeographie. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1909/10. szám. Beiheft. 289-292. old; Porro, Carlo (1910): Aufgaben und Methoden der Militärgeographie I-II. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1910/1. szám. Beiheft. 53-55. old. és 1910/2. szám. Beiheft. 116-118. old.; Stuhlmann, Friedrich (1933): Militärgeographie – Wehrgeographie. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1933/11-12. szám. 285-287. old.; Niedermayer, Oskar Ritter von (1942): Wehr-Geographie. Steiniger-Verlage. Berlin.; Nagy Miklós Mihály (2006). u. o.
23. Siposné Kecskeméthy Klára – Nagy Miklós Mihály (1995): A földrajzi ismeretterjesztés és a háború. A Földrajz Tanítása. 1995/5. szám. 4-8. old.

24. Haltenberger Mihály (1915): A világháború geográfiája. Tisza testvérek kiadása. Budapest.
25. Tóth Zoltán (1917): Az államterület biztonsága. Földrajzi Közlemények. 1917/7-8. szám. 311-361. old.
26. Ratzel, Friedrich (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umgearbeitete Auflage]. R. Oldenbourg. München-Berlin.
27. Cholnoky Jenő (1922): Az emberföldrajz alapjai. Hornyánszky Viktor Magyar Királyi udvari könyvnyomdája. Budapest.
28. Siposné Kecskeméthy Klára – Nagy Miklós Mihály (1994): Az önálló magyar katonaföldrajz-tudomány jeles művelője: Somogyi Endre. Hadtudomány. 1994/1. szám. 112-115. old.
29. Somogyi Endre (1928): Magyarország és környék államainak katonai földrajza. A szerző kiadása. Budapest; Uő. (1931): Az országhatárok katonai jelentősége különös tekintettel Csonkamagyarországra. A Magyar Katonai Szemle 1931. évi 9. számának külön melléklete.
30. Somogyi Endre (1928): id. m. IV. melléklet 1/a ábra.
31. Mayer-Csejkovits Károly (1927): id. m.; Bor Jenő (1934): Hadvezetés a külső vonalon. Magyar Katonai Szemle 1934/2. szám. 1-24. old.; Lukács Béla (1940): Hadászati megsemmisítés problémája Cannae, Clausewitz és Schlieffen nyomán. Magyar Katonai Szemle. 1940/8. szám. 319-334. old.
32. A két világháború közötti magyar katonai elit adattárát közli: Szakály Sándor (1984): Az ellenforradalmi Magyarország (1919-1944) hadseregének felső vezetése, Történelmi statisztikai tanulmány a katonai elitről. Hadtörténelmi Közlemények. 1984/1. szám. 34-71. old.; Uő. (1984-1985): Az ellenforradalmi Magyarország (1919-1944) hadseregének felső vezetése, Adattár I-III. Hadtörténelmi Közlemények. 1984/2. szám. 354-392. old.; 1984/3.szám. 567-598. old.; 1985/2. szám. 457-466. old.
33. Nagy Miklós Mihály (2014a): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
34. Nagy Miklós Mihály (2009): A magyar hadiutazás története. Zrínyi Kiadó. Budapest. 183-232. old.
35. Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéről (Magyar hadiutazók II.). Zrínyi Kiadó. Budapest. 167-188. old.
36. Nagy Miklós Mihály (2009): id. m. 228. old.
37. Magyar Balázs (1935): Katonai benyomások Amerikában. Magyar Katonai Szemle. 1935/7. szám. 72-81. old.
38. Feketehalmy-Czeydner Ferenc (1936): Az európai egyensúly kialakulása katonai-politikai szempontból. Magyar Katonai Szemle. 1936/11. szám. 3-20. old.; Uő. (1937): A Földközi-tenger katonai-politikai kérdései. Magyar Katonai Szemle 1937/10. szám. 56-63. old.; Major Miklós (1936): Suez geopolitikai érdekek gyújtópontjában. Magyar Katonai Szemle. 1936/10. szám. 168-192. old.; Nagy Béla (1937): A brit impérium biztosítása Arábiában. Magyar Katonai Szemle. 1937/8. szám. 94-105.

old.; Pancsovai Iván (1937): A Duna völgyének problémája. Magyar Katonai Szemle. 1937/8. szám. 67-76. old.

39. Az emlékiratot közli Zsigmond László (főszerk.) (1982): id. m. V. kötet. 1097-1100. old.

40. Zsigmond László (főszerk.) (1982): id. m. V. kötet. 1099. old.

41. A memorandumot közli: Szinai Miklós – Szücs László (szerk.) (1962): Horthy Miklós titkos iratai. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 345-356. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Berend T. Iván (1983): Válságos évtizedek, Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. [Második kiadás] Gondolat. Budapest.

Bor Jenő (1934): Hadvezetés a külső vonalon. Magyar Katonai Szemle. 1934/2. szám. 1-24. old.

Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus (szerk.) (2010): Az első világháború, A 20. század öskatásztrófiája. Napvilág Kiadó. Budapest.

Cholnoky Jenő (1922): Az emberföldrajz alapjai. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. Budapest.

Cholnoky Jenő (1943): Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal. Vajda-Wichmann. Budapest.

Feketehalmy-Czeydner Ferenc (1936): Az európai egyensúly kialakulása katona-politikai szempontból. Magyar Katonai Szemle. 1936/11. szám. 3-20. old.

Feketehalmy-Czeydner Ferenc (1937): A Földközi-tenger katona-politikai kérdései. Magyar Katonai Szemle. 1937/10. szám. 56-63. old.

Gersdorff, Ursula von (szerk.) (1974): Geschichte und Militärgeschichte, Wege der Forschung. Bernard&Graefe für Wehrwesen. Frankfurt am Main.

Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek. 1919-1924. Attraktor. Máriabesnyő.

Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924-1931. Attraktor. Máriabesnyő.

Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931-1936. Attraktor. Máriabesnyő.

Gulyás László (2016): A Horthy korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és a Kárpátalja visszatérése 1937-1939. Attraktor. Máriabesnyő.

Haltenberger Mihály (1915): A világháború geográfiája. Tisza testvérek kiadása. Budapest.

Horthy Miklós (1990): Emlékirataim [Harmadik, javított kiadás] Európa Könyvkiadó. Budapest.

Kleindel, Walter (1989): Der Erste Weltkrieg, Daten-Zahlen-Fakten. Österreichischer Bundesverlag. Wien.

Liddell Hart, Henry Basil (2002): Stratégia. Európa Könyvkiadó. Budapest.

- Lukács Béla (1940): Hadászati megsemmisítés problémája Cannae, Clausewitz és Schlieffen nyomán. *Magyar Katonai Szemle*. 1940/8. szám. 319-334. old.
- Magyar Balázs (1935): Katonai benyomások Amerikában. *Magyar Katonai Szemle*. 1935/7. szám. 72-81. old.
- Major Miklós (1936): Suez geopolitikai érdekek gyúpontjában. *Magyar Katonai Szemle*. 1936/10. szám. 168-192. old.
- Mayer-Csejkovits Károly (1927): A Nagy Háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1927/2. szám. 152-187. old.
- Nagy Béla (1937): A brit impérium biztosítása Arábiában. *Magyar Katonai Szemle*. 1937/8. szám. 94-105. old.
- Nagy Miklós Mihály (2004): A katonai erőszak elmélete és a XX. század. *Múltunk*. 2004/4. szám. 146-176. old.
- Nagy Miklós Mihály (2006): Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2009): A magyar hadiutazás története. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Utazástörténeti vonások Horthy Miklós portréjához. In: Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad, Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Belvedere Meridionale. Szeged. 343-353. old.
- Nagy Miklós Mihály (2013): A területi megosztottság kényszerében, Európa hidegháborús politikai földrajzi képének kialakulása. In: Harai Dénes (szerk.): *A történelem szórt fényei, Tanulmányok Szabó A. Ferenc egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. Nemzeti Köszolgálati Egyetem. Budapest. 127-137. old.
- Nagy Miklós Mihály (2014a): Veszélyzóna, avagy geopolitikai puffer? (Köztes-Európa történeti, politikai földrajzi kérdései). *Köztes-Európa*. 2014/1. szám. 29-38. old.
- Nagy Miklós Mihály (2014b): Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a huszadik században. *Történelmi Földrajzi Közlemények*. 2014/2. szám. 197-210. old.
- Nagy Miklós Mihály (2014c): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2015a): Államterek és Köztes-Európa. *Közép-Európai Közlemények*. 2015/2. szám. 49-61. old.
- Nagy Miklós Mihály (2015b): Magyar államtér és külpolitikai kényszer. *Közép-Európai Közlemények*. 2015/4. szám. 81-95. old.
- Niedermayer, Oskar Ritter von (1942): *Wehr-Geographie*. Steiniger-Verlage. Berlin.
- Parcsovai István (1937): A Duna völgyének problémája. *Magyar Katonai Szemle*. 1937/8. szám. 67-76. old.
- Rakolcai László (1937): A világháború sorsdöntő órái. *Magyar katonai Szemle* 1937/12. szám. 6-21. old.
- Ránki György (1983): Mozgástér és kényszerpálya, A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919-1945. *Valóság*. 1983/11. szám. 1-15. old.

- Ratzel, Friedrich (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umbearbeitete Auflage]. R. Oldenbourg. München – Berlin.
- Romsics Ignác (1996): Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris Kiadó. Budapest.
- Siposné Kecskeméthy Klára – Nagy Miklós Mihály (1994): Az önálló magyar katonaföldrajz-tudomány jeles művelője: Somogyi Endre. Hadtudomány. 1994/1. szám. 112-115. old.
- Siposné Kecskeméthy Klára – Nagy Miklós Mihály (1995): A földrajzi ismeretterjesztés és a háború. A Földrajz Tanítása. 1995/5. szám. 4-8. old.
- Somogyi Endre (1928): Magyarország és környék államainak katonai földrajza. A szerző kiadása. Budapest.
- Somogyi Endre (1931): Az országhatárok katonai jelentősége különös tekintettel Csonka-magyarországra. A magyar katonai Szemle 1931. évi 9. számának külön melléklete.
- Szakály Sándor (1984): Az ellenforradalmi Magyarország (1919-1944) hadseregének felső vezetése, Történelmi statisztikai tanulmány a katonai elitről. Hadtörténelmi Közlemények. 1984/1. szám. 34-71. old.
- Szakály Sándor (1984-1985): Az ellenforradalmi Magyarország (1919-1944) hadseregének felső vezetése, Adattár I-III. Hadtörténelmi Közlemények. 1984/2. szám. 354-392. old.; 1984/3. szám. 567-598. old.; 1985/2. szám. 457-466. old.
- Szijj Jolán (főszerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest.
- Szinai Miklós – Szűcs László (szerk.) (1962): Horthy Miklós titkos iratai. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Teleki Pál (1934): A »Donauraum« problémája. In. Uő.: Európáról és Magyarországról. Athenaeum. 153-166. old.
- Tóth Zoltán (1917): Az államterült biztonsága. Földrajzi Közlemények. 1917/7-8. szám. 311-361. old.
- Zeidler Miklós (2002): Mozgástér a kényszerpályán, A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In. Romsics Ignác – Bertényi Iván (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Osiris. Budapest. 162-205. old.
- Zeidler Miklós (2009): A revíziós gondolat. [Bővített kiadás] Kalligram. Pozsony.